

Бг. 234546 59 10. 17.

ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ

~~СТС 3.934~~

IV
6823

Аркадзь Сталіч
Правасейны член Інстытуту

Тыпы географічных краявідаў Беларусі

234546

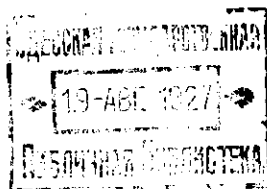
(Добітак з Навуковага Зборніка Інстытуту
Беларускае Культуры, выд. 1925 г.)

Бел. 2005

МЕНСК--1925.

Копія
скасавана 1928
Інст. Б. К. Сталіч

IV
6823

ТЫПЫ ГЕОГРАФІЧНЫХ КРАЯВІДАЎ БЕЛАРУСІ.

Прав. член І. Б. К. Аркадзь Смоліч.

Географы апошнімі часамі вельмі часта азначаюць мэту свае навукі, як пазнаньне „аблічча зямлі“, або аблічча паасобных зямель, краін. Рысамі-ж, якія складаюць гэтае „аблічча зямлі“, ёсьць географічныя краявіды, гэтыя, як аб іх казаў адзін расійскі географ (Борзов), „заканмерна разложаныя ў прасторы географічныя індывідуальнасьці“, якія відавочна выяўляюць факты і зьвязьшы, што існуюць у пэўным месцы зямнае паверхні, у іх узаемных адносінах“¹⁾.

Калі згадзіцца з такім азначэньнем навукі аб зямлі, дык заданьнем географіі Беларусі, гэтак сама як і географіі якое хаця іншае стараны або і ўсяе зямлі, трэба лічыць усебаковае вывучэньне краявідаў, а значыць: 1) выяўленьне гэтых географічных індывідуальнасьцяў у іх тыповых формах, 2) шырокае дасьледваньне і апісаньне тыповых форм краявідаў з боку іх гэнэзы, эвалюцыі, складу і структуры, г. ё. лікавага выразу асобных элемэнтаў (рэльефу, клімату, дзейнасьці чалавека і г. д.), якія складаюць краявід, а таксама ўзаемных уплываў гэтых элемэнтаў і 3) дакладнае выясьненьне прасторавага пашырэння кожнае з вышэй названых форм, гэта значыць, падзел краіны на географічныя раёны.

Мы спынім сваю ўвагу толькі на першым пытаньні і пастараемся даць хаця-б самае агульнае ўяўленьне аб *тыпах краявідаў*, найбольш пашыраных у Беларусі. Гэтае азнаямленьне, асабліва ў зьвязку з выясьненьнем паходжэньня паасобных краявідаў, павінна даць нам магчымасьць лепш разабрацца ў стаўленьні сабе заданьнях пры больш падрабязным разглядзе элемэнтаў краявіду, пры больш уважлівым і шырокім дасьледваньні кожнага асобнага беларускага краявіду.

Але географія Беларусі—навука маладая, а заданьне, аб якім мова, можа лічыцца адным з найцяжэйшых, бо патрабуе абагульненьняў, для якіх доўга яшчэ трэба будзе зьбіраць неабходны фактычны матэрыял. Да гэтага часу такога матэрыялу сабрана мала і яшчэ менш яго прайшло праз навуковую апрацоўку. Географы дагэтуль разглядалі Беларусь, як частку Польшчы ці Расіі і мала зьвярталі на яе ўвагі. Затым, выдзяляючыся цяпер з межаў географіі Расіі і Польшчы, географія Беларусі атрымоўвае ня дужа вялікую спадчыну.

Трэба, аднак, ведаць, што і ў нашых суседзях у справе дасьледаваньня краявідаў, як географічна-зьвязаных комплексаў, зроблена ня так шмат. Найчасьцей зачэпляецца і найпаважней ставіцца гэтая справа ў зьвязку з праблемаю раёнаваньня, якая гэтак востра стаіць апошнім часам у расійскай навуды. Гэтая праблема была-б найлепш разьвязана, калі-б яе хацець абалерці на вывучэньні краявіду, бо краявід—гэта, уласьціва кажучы, і ёсьць географічная характарыстыка раёну. А тымчасам нават г. зв. прыродніцкія схэмы раёнаваньня прымаюць,

Хаця пераважаюць якраз процэсы ледавіковае акумуляцыі стварылі аснову краявідаў большай часткі Беларусі, але, побач з імі, вельмі важнае значэнне мелі і іншыя агенты: дзейнасць ветру, асабліва моцная, паводле акад. Туткоўскага, у часы існавання ледавіка на яго паўднёвых узьбежжах, дзе, пад уплывам вятроў, утварыліся пустыні, і цэлы рад іншых фактараў, што больш-менш моцна змяняюць аблічча зямлі.

Вышэйсказанае як быццам гаворыць за прыняцце ў аснову нашага разгляду краявідных тыпаў генэтычнае класіфікацыі. Бяручы класіфікацыю Туткоўскага з пэўнымі зьменамі, выкліканымі асаблі насцьямі беларускіх краявідаў, мы будзем гаварыць аб гэтых найбольш пашыраных у Беларусі формах краявіду: 1) канцавое морэны (з дзвюма адменамі—вазэрнай і грудавіннай), 2) лядысподняе морэны, 3) палескім краявідзе і 4) раўчаковым краявідзе лесастэпу, прычым у стварэнні першых дзвюх форм пераважае ледавіковае акумуляцыя, у трэціх, побач з ёю, выступае дзейнасць вады і ветру, а ў чацвёртай дзейнасць апошніх агентаў выяўлена найбольш яскрава.

Разгляд гэтых форм мы пачнем з *Палескага краявіду*, які вельмі выразна выяўлены ў Беларусі і займае ў ёй дужа вялікія прасторы, большыя, чым у якой хаця ішчай з сумежных старон. Часта гэтае яго значэнне яшчэ больш павялічваюць, называючы ўсю Беларусь „Палессяем“. Тымчасам гэту назву, як пабачым, можна дакладнаць, галоўным чынам, да яе паўднёвае траціны.

Палескі краявід—гэта краявід абшырных роўных пескавых нізін, прычым гэтыя прыметы—роўнасць, пескаяя глеба і інш.—выяўлены ў ім, звычайна, вельмі рэзка. Толькі закінутыя ў глыбінні лясоў пескавыя выдмы—барханы, якія Туткоўскі лічыць важнейшым доказам існавання тут у пасляледавіковыя часы пустыні, нарушаюць—і то вельмі, мала—раўніннасць Палесся. Дзякуючы вельмі нязначнаму спаду, эрозыйная дзейнасць рэк тут невялікая і рэчныя даліны вельмі слаба развітыя. Наадварот, павольна плывучыя рэкі Палесся адкладаюць на сваім дне і ўзбярэжжах прынесены з вышнявін (дзе эрозія значная) матэрыял, з якога ўтвараюцца цэлыя валы; яны быццам штучныя грэблі-дамбы цягнуцца ўздоўж ракі і дазваляюць трымаць роўнае вады ў ёй іншы раз вышэй паверхні акалічных нізін. Зразумела, што гэта выклікае ўжо, пры нязначных павышэннях роўнае вады ў рацэ, цэлыя развадзядзі дый наогул трымае ровень грунтовых вод у ваколіцах ракі каля самае паверхні зямлі. Дзякуючы гэтаму, уздоўж рэк цягнуцца тут шырокімі паясамі балоты і балажныя сенажці ды падмоклыя ляссы, а шырокія затокі гэтых балот адгэтуль заходзяць далёка ў бок вададзелаў дый займаюць і гэтыя апошнія; не выключаецца, нават, вялікі эўропэйскі вададзел: ён, перасякаючы Палессяе, шмат дзе йдзе па балотах. Забалочванню Палессяа дапамагае яшчэ й тое, што пад глебай на нязначнай глыбінні ляжаць звычайна непранукальныя для вады гліны—або трайцёвыя (олігоцэнныя) морскага паходжання, або ледавіковыя (флювіогляцыяльныя).

Усе гэтыя варункі далі магчымасць стварэння ў Палессяі вялізарным прасторам балот (да 30% усяе прасторы). Балоты тут пераважна травяныя; сфагнавых імшараў спатыкаецца менш. У зьвязку з прысутнасцю балот павададзелах, вёскі ў Палессяі (паводле Сямёнава), як і ў краіх расійскае поўначы, будуецца ўздоўж рэчных далін, на вышэйшых узбярэжжах, дзе зямля больш дрэннаваная і сушыцца.

Вялізарныя балоты і густая сетка рэк з няпрэступнымі балажынымі берагамі дасягаць сухія прасторы Палессяа на безьліч большых і

меншых астравоў; досыць сказаць, што часта палявыя культуры аднаго селяніна бываюць раскіданы па дзесятках такіх астравоў. Дзякуючы гэтаму, карта палескае мясцовасці ўяўляе вельмі прэстую сетку расьлінных формацый. Сухія астравы ў большасці пакрыты пескавымі і супескавымі глебамі, але спатыкаецца даволі многа і цяжэйшых глеб, што крыху змяняе ўяўленне аб Палессяі, аб выключна пескавата-балажынай старане, адбітае, між іншым, у вядомай карце глеб, выданай у 1901 годзе Дэпартамантам Земляробства. Аб значнай пашыранасці цяжэйшых грунтоў (супескаў, суглінкаў) сьведчыць даволі вялікі % ліставых лясоў у найбольш тыповым павеце Палессяа—Мазырскім; іх ёсць там каля палавіны лесавога прасторы, тымчасам калі на чыстых пескавых глебах, як вядома, звычайна растуць хваёвыя бары. Трэба пры гэтым мець яшчэ на ўвазе, што пад лесам наогул знаходзяцца горшыя глебы, лепшыя-ж ідуць пад земляробскую культуру.

Ня гледзячы на ўсё гэта, трэба прызнаць і пескавыя глебы і іхную расьліннасць—хваёвыя бары асабліва характэрнымі для Палессяа. Палескія мясцовасці, якія клінам уваходзяць паміж мясцовасцяй іншага краявіду або ляжаць дзе асобнымі астраўкамі, якраз гэтымі адзнакамі—пескавой глебай і хваёвым борам—перад усім і кідаюцца ў вочы.

Наогул, лясы займаюць у Палессяі яшчэ й цяпер вялізарныя прасторы. Так, у Мазырскім пав., паводле зямельнага сьпісу 1917 г., пад лесам і хмызьнякмі было 42,8%, агульнае прасторы павету. Падобную-ж лясістасць маюць ці, прынамсі, мелі яшчэ саўсім нядаўна і іншыя палескія паветы. У 1887 годзе з 57 беларускіх паветаў 16 мелі лясістасць больш

Не заўсёды, аднак, абавязковай прыметай палескае мясцовасці ёсць высокая лясістасць; каля большых местаў і чыгунак лясы і ў Палессяі значна зніжаны, часамі павысяканы ў пень. Наогул, выгляд Палессяа з кожным годам змяняецца, дзякуючы дзейнасці чалавека, асабліва выразнай з пашырэннем тут гарадоў і прамысловасці ды ўзмацненнем іміграцыі ў Палессяе з акалічных густазасялёных раёнаў. Іміграцыя гэтая выклікае вялікае рэзынцё гушчыні залюднення ў Палессяі і ў сумежных раёнах; тды як там перад вайною (1911 г.) яна даходзіла да 60 чал. на 1 кв. вярсту (прыкл., Наваградскі пав.), у Палессяі зніжалася да 16 чал. (Мазырскі пав.). дый была нязначная і ў іншых паветах Палессяа. Земляробства ў Палессяі павінна дапамоўвацца да яго пераважна лёгкіх глебаў, якія прыходзіцца сыстэматычна гнаць, або запуськаць для адпачынку пад лес; вялізарныя-ж прасторы балажных сенажаці і пасвішчаў дазваляюць трымаць шмат быдла. Гадоўля жывёлы, аднак, тут яшчэ вельмі прымітыўная, асабліва ў глухіх, адрэзаных ад рынкаў раёнах.

Для эканамічнага развіцця Палессяа ў сучаснасці вялікае значэнне маюць лясныя багацьці, якія даюць заробкі насяленьню і зьяўляюцца галоўным сырыном для мясцовае прамысловасці і галоўным прадметам вывазу. У недалёкай будучыне такое-ж, калі ня большае, значэнне будуць мець вялізарныя запасы палескага торфу.

Палескія прасторы з іх рэдкім насяленьнем, з найменш выкарыстанымі, чым дзе ў Беларусі, прыроднымі багацьцямі, гэта з эканамічнага боку—край будучыны, засяленьне якога яшчэ доўгі час будзе адбывацца пры дапамозе іміграцыі.

У сучаснасці тут шмат дзе перахавалася нагуральная гаспадарка ў найбольш чыстым відзе разам з дзедаўскімі звычаямі земляробства

і патрыярхальным укладам усяго жыцця вёскі. Але гэтыя перажыткі тут асабліва нятрывалыя і руйнаваліся пры першым зьяўленьні элемэнтаў гаварна—капіталістычнае гаспадаркі. Праводзіцца чыгунка, зьяўляецца пільня або шкляная гута, зьяўляюцца ў населяньня ста-роннія заробаткі, і яго быт і гаспадарка змяняюцца вельмі грунтоўна. Земляробства ў такіх выпадках мала цікавіць палішчука, і ён іншы раз, зарабляючы ў лесе, пераходзіць нават на прывозны хлеб. Калі-ж лясы знішчаны і заробаткі спыняюцца, з усёй вострасьцю адчуваецца пералюднённыя вёскі, і ў выпіску—мы бачым эміграцыю з гэтае рэдка-засялёнае краіны ў Сібір і нават за акіяны.

Я не ўспамінаў аб клімаце Палесься, гэтым, здавалася-б, ці не найважнейшым фактары, ад якога залежыць краявід. Сучасны клімат, мусіць, мала уплываў на стварэньне палескіх мясцовасьцяў, і апошнія ляжаць часта ў даволі розных кліматычных варунках. Стварылі палескую мясцовасьць варункі (у тым ліку і кліматычныя) ледавіковага перыяду; аднак, прыходзіцца лічыць, што геалёгічнае паходжэньне гэтага краявіду ў розных мясцох можа быць неаднолькавае. Тыповы палескі краявід, наводле Туткоўскага, зьвязаны з прысутнасьцю зан-дравых (пескавых) флювіогляцыяльных адкладаў; але гэтыя адклады, наводле карты самога Туткоўскага (гл. карту № 1), паказаны толькі ў нязначнай частцы Палесься, між Слуцкам і Туравам, на паўдня ад апошняга, ды яшчэ ў ваколіцах Бранску. Тымчасам палескі краявід з вышэйпаказаным характарам, наводле іншых аўтараў, як Сямёнаў, Reiman, Wolfowicz і іншыя, ды і наводле ўсталяваных у павуцы уяўленьняў аб ім, пашыраны ўва ўсёй паўднёвай Беларусі, на паўдня ад лініі Берасьце—Слуцк—Магілёў. А проф. Танфільеў у сваёй карце дае адпаведнае такому уяўленьню аб Палесьсі разьмя-шчэньне флювіогляцыяльных адкладаў—яны займаюць на гэтай карце крыху не палову Беларусі (гл. карту № 1). Такім чынам, паміж Тут-коўскім і Танфільевым існуе вьлізарная і мала зразумелая супярэч-насьць, тым больш, што абодва гэтыя вучоныя прымалі дзейны ўдзел у дасьледваньні Палесься. Можна дамысьліцца толькі, што Танфільеў палічыў флювіогляцыяльнымі адкладамі ўсе пескавыя глебы, паказаныя на карце Дэл. Земляроб., тады як Туткоўскі больш увагі звярнуў на самае паходжэньне гэтых пяскоў. Аднак, Туткоўскі дае матэрыялы толькі для часткі Менскага Палесься, і гэта прымушае нас прыхінуцца бліжэй да ўсталяванага пагляду на палескі краявід: пагодзіцца гэтыя пагляды з класіфікацыяй Туткоўскага могуць на тым, што мясцовасьці, пакрытыя падсподняй морэнаю, дзякуючы элювіяльным (змывальным) процэсам і разьвейваньню, маюць абярнуцца ў пескавыя раўніны з палескімі ці бліжэй да яго выглядамі; такое разьвейваньне магло быць у часе існаваньня на прасторах сучаснага Палесься пасьяледавіковае пустыні, аб якой сьведчаць ужо ўспамінаныя выдмы-бархацы і шэраг іншых адзнак.

Ад галоўнае палескае прасторы адыходзіць у розныя бакі, найбольш уздоўж рэк, затокі палескага краявіду, уразаючыся ў морэ-навую краіну да Менску і Лепеля, а ў раўчаковую да Рослаўля. Апроч таго, значныя палескія прасторы ляжаць і паасобна, — уздоўж Нёмну, Нарвы і Дзьвіны.

Паўночная Беларусь ёсьць пераважна прастора пашырэньня морэнавых краявідаў. Паводле свайго паходжэньня і характару, гэныя краявіды дзеляцца на краявіды *падсподняе морэны і канцавое морэны*, прычым з апошняга тыпу выдзяляюцца часамі, як асобныя падтыпы,

краявід вазёрны ¹⁾ і *краявід грудавінных узвышшаў*, наводле тэр-мінолёгіі В. Сямёнава Цвиньшавскага.

Краявід *канцавое морэны* моцна непадобны да палескага, з якім часта зьмешчана ў беспасярэднім суседзтве. Над палескімі раўнінамі ў такім выпадку падымасца пэтая грамада часам даволі высокіх ды стром-кіх, але закрутых наверх камяністых узгоркаў. Паас гэты узгор-каў у відзе даўгога валу цягнецца дугою або некалькімі дугамі на паўднё-вай мяжы ледавіка а таксама даўжэйшых яго стаянак. Падсподня морэ-на, дзякуючы хістаньням паўднёвае мяжы ледавіка, часта бывае зморшча-най і выпнутай уверх, што яшчэ больш навялічвае вышыню гэтых узгор-каў. У кожным разе, мясцовасьць тут моцна пасечаная, а гэтым свайм ха-рактарам абавязана яна амаль выключна ледавіковай акумуляцыі (на-грамаджэньню), бо процэсы эрозійнага характару тут, асабліва на паўначы, яшчэ мала паспелі выявіцца.

Пры *вазёрным падтыпе* паміж морэнавых узгоркаў у глыбокіх лагчынах звычайна можна пабачыць шмат вазёр. Мясцамі бывае іх гэтак многа (прыкл. у Лепельскім пав.), што карта павету здаецца скрозь пакрытай сеткай вазёр і вазёрных праток. Выгляд гэтых вазёр залежыць ад таго ці іншага разьмяшчэньня морэнавага матэрыялу; бе-рагавая лінія іх дужа выгінастая, маюць яны шмат затокаў, п'явостраваў і астравоў, зачым і краявід гэты В. Сямёнаў называе краявідам „ло-часьных вазёр“.

Рэкі ў вазёрнай краіне часта маюць выгляд толькі зародкавых рэк міжвазёрных праток, што не паспелі вырабіць свае даліны. Нават і большыя рэкі тут носяць на сабе адзнакі геалёгічнае мола-дасьці; яны таксама не паспелі яшчэ перамагчы ўсіх спатыканых на дарозе пераход і цякуць на нявыраўненым, камяністым ды парожыс-тым дне.

Вельмі характэрнаю адзнакаю канцавоморэнавага краявіду ёсьць надвычайнае багальце яго на каменні, якімі часта бывае скрозь па-макідана поле на шмат вёрст навакол, дэрашкаджаючы земляробскай працы. Глебы тут можна спаткаць вельмі розныя, але пераважаюць морэнавыя суглінікі і суняскі ды падзолы (утварэньню апошніх спрыяе вільготны і халодны клімат), а затым тут пашырана расьлінасьць мя-шчых лясоў або холь і пластых, дык не хваёвых, а яловых. Лясі-стасьць тут ужо меншая, чым у Палесьсі (у 1887 годзе была яна каля 30—35%); лясныя заробаткі ў жыцці населяньня іграюць ня гэткую значную ролю. Разьвіта тут і гадоўля жывёлы, больш, аднак, культур-ная, чым у Палесьсі; наогул, тут на першы план бязмуоўна высоўваецца нольная гаспадарка, для якое вельмі характэрна—разводка лёну. Гу-шчыня залюдненьня нявысокая (перадвайною 35—40 чал. на 1 кв. в.), што зьвязана, мусіць, з нявысокаю прадукцыянасьцю глебы. Характэрна тут велічыня вёсак—яны дужа малыя, у 50—60 чалавек у сярэднім і 1,5 кв. вёрст прасторы на кожную. Вёскі гэтыя разьмяшчаюцца па усёй тэрыторыі, не абмінаючы вадазделаў, асабліва-ж на сушэйшых морэнавых узгорках. Апошнімі часамі і гэтыя малыя вёскі стыхійна разбураюцца: сялянства расьсяляецца на прысёлкі і хутары.

Тыповы краявід канцавое морэны з густой сеткаю вазёр і іншымі адзнакамі геалёгічнае моладасьці займае паўночную Беларусь, прыблізна, да лініі Горадня—Віцебск. Канцавыя морэны на паўдня ад гэтай лініі, у краіне грудавінных (увалавых) узвышшаў, маюць выгляд крыху іншы. Вазёр тут як і няма; іх месца ў лагчынах між морэнавых узгоркаў

¹⁾ „Малых лочасьных вазёр“.

займаюць тарфянішчы. Тыя вазеры, што спатыкаюцца часамі тут, рэшкі даўнейшага вазэрнага краю, маюць ужо больш правільную кругляватую форму, але пакрысе высыхаюць. Да гэтых належаць, прыкладам, возера Каудычавал, Сьвітазь ды інш. Рэкі тут таксама выраўнялі сваё дно, перайшлівалі парогі і патроху адкладаюць у шырэйшых месцах перанесены эрозійны матэрыял. Гэтыя рэкі, паводле класіфікацыі Дэвіса, дасьпеллага веку; іх эрозійная і акумуляцыйная дзейнасьць зроўнаважылася. На паверхні тут можна пабачыць ужо менш каменны, чым у вазэрным краі, дый каменныя гэтак моцна развалваецца, пятрэе. Адзнакі гэтых наводзяць на думку, што морэнавы крайвід тут, у краіне грудавішчых узвышшаў, стварыўся быў раней, чым у папярэдняй краіне і за даўжэйшы час свайго існаваньня пасьпеў значна змяніцца: вазеры яго пасьцякалі праз паглыбленыя рэкі, уся паверхня абрысавана больш мяккімі лініямі, рэльеф згладжаны, дзякуючы доўгачаснай дэнудацыі (абгаленню).

Глебы гэтаксама краіны больш багатыя, земляробкая культура старэйшая, чым у вазэрным краі. Таксама і гушчынна залюдненія большая, каля 50 чал. на кв. кілёмэтр і болей. Насяленьне гэтак пасьпеда грунтоўна зьнішчыць лясы. Асабліва каля чыгунак, і тут ужо часта адчуваецца недахват дрэўнага палова, якое пачынаюць замяняць торфам.

Гэтая земляробкая краіна цягнуецца шырокім пясам праз сярэдзіну Беларусі, ад Беластоку і Горадні праз Наваградка, Менск, Воршу да Смаленску і Ельні. На яе прасторах пабудаваліся, як бачым, трах ня ўсе важнейшыя гарады Беларусі, а на захадзе яе ляжаць найбольш прамысловыя і паўгул разьвітыя эканамічны раёны. На жаль, прырода гэтаксама краіны вельмі мала дасьледжана, менш, нават, чым прырода глухога Палесься. Яшчэ морэнавыя валы, якія праходзяць у паўночнай і цэнтральнай Беларусі, менш-больш добра вядомы і абазначаны на картах. Адносна іх асаблівых спрэчак у розных сучасных аўтараў няма. Але ў Туткоўскага мы знаходзім ім самым вынайздычы канцова морэнавы вал у Палесься (у некалькіх месцах перасякае Прыпяць); цікава, што тут ёсьць даволі многа вазэр. Так, воз. Князь, паводле Туткоўскага, ляжыць сярод канцовае морэны.

Ваколя дугавых валоў канцовае морэны (асабліва-ж на поўнач ад яе, у бок, адкуль іншоў ледавік, дый падсамамі валамі канцовае морэны ляжаць адклады падсподняе (доннае) морэны); пачынаючы адгэтуль крайвід *падсподняе морэны* пасоўваецца далёка на поўнач у межы Маскоўшчыны. Рэльеф тут даволі роўны, часамі толькі крыху схваляваны, блізка да Палескага. Мясцовасьць пакрыта пераважна морэнавымі суглінкамі, у якіх шмат ёсьць каменняў-накідняў, што ляжаць на паверхні. Даліны рэк тут ужо даволі добра выраблены, а плынь іх звычайна адхіляецца ўправа. Часта цякуць яны ў шырокіх ледавіковых далінах (як, прыклад, у Лідзінскім нав.), па якіх зьбігала калісь вада ад адгэтульшых ледавікоў. Вазэраў у гэтай краіне ня шмат: яны невялічкія, акруглае формы і зарастаюць травой; шмат дзе яны ўжо абярнуліся ў балоты, звычайна, у адзнаку ад Палесься, імпарыі, а не травяныя. Глебы пераважаюць даволі ўраджайныя, суглінкавыя і супесковыя, часам і песчаныя; насяленьне пераважна земляробкае. Наогул, паводле свайго эканамічнага характару, краіна падсподняе морэны моцна падобная да грудавішча і гэтак сама мала, калі ня менш, дасьледжана. Як характар гэтага крайвіду, так і межы яго пашырэння ў навуцы высветлены вельмі мала, і ў справе гэтай ёсьць шмат спрэчнага. Так, як ужо гаварылася, большая частка Палесься, паводле карты акад.

Туткоўскага, аднесена да краіны падсподняе морэны. З іншых аўтараў шмат увагі звяртае на гэты крайвід Wolfsonicz, які да гэтага тыпу адносіць крайвід Літкае раўніны, Горадзеншчыны і г. д.

Ва ўсіх разьледжаных крайвідах морфалогія паверхні абавязана сваім выглядом перад усім процэсам акумуляцыі, нагромаджанню зямных парод ледавікамі, ледавіковымі струменямі і рэкамі.

На паўднёвым усходзе Беларусі, дзе ўплывам ледавікоў былі слабейшыя, найбольш характэрнымі ёсьць процэсы размываньня, эрозіі, якія ігралі ў паходжаньні тутэйшага крайвіду асабліва значную ролю.

Тым ці іншым спосабам (або гэтым ёсьць розныя гіпотэзы) тут адлажыліся драбнейшыя часткі ледавіковых матэрыялаў, ствараючы высокія і роўныя лёсавыя або зложаныя з акрыцыцёвых суглінкаў прастораў, а праца яе была лёгкая, дзякуючы мяккасьці і сцівайнасьці лёсу. Вада папракопвала ў лёсе глыбокія яры-раўчакі з зрывістымі сьценамі і зрэзала імі ў розных кірунках плято, надаючы характэрны выгляд гэтаксама *раўчакавому* крайвіду. З гэтаксама прычыны зрабіліся высокімі і сцівакімі правыя берагі рэк, тады як левыя ступаюцца падзімаюцца да вадападзелу. Мы бачым тут, такім чынам, добра вырабленыя даліны, моцную эрозійную дзейнасьць рэк. Дзякуючы ёй, у далінах большых рэк не засталася лёсу, — ён змыты, і там на алювіяльных пясках ствараюцца ўздоўж рэк паясы палескага крайвіду, адыходзячыя сюды, як ужо ўспаміналася, ад галоўных прастораў Палесься.

Звычайна на лёсе ствараюцца багатыя і ўраджайныя глебы (чорназэмы) і стэпавая расьлінасьць. Падобныя глебы можна спаткаць і ў межах пашырэння гэтаксама пароды ў Беларусі; толькі яны, дзякуючы большай вільготнасьці клімату, тут на поўнач больш моцна выпаласканыя, бяднейшыя і ляжаць больш ценкім пластом, чым у праўдзівым стэпе; затым-жа і ўраджайнасьцю свайго гэтыя глебы асабліва не вызначаюцца. Затое тут шмат больш, чым у стэпе, лясоў (у 1887 — каля 20%, тады як у стэпе — 3-10%). Ляжаць гэтыя лясы звычайна ў песчавых далінах рэк і складаюцца пераважна з хвойкі; на вададзелах-жа пераважаюць ліставыя лясы — дубровы; чым далей на поўнач, тым вадападзельных лясоў робіцца больш. Лясы зьявіліся тут ужо тады, калі лёс досыць выпаласкаўся ад вапны ды іншых лёгка рашчывеных солей, якіх звычайна ў ім бывае багата. Перад гэтым-жа на ім панавала стэповая расьлінасьць.

Побач з непраходнымі прасторамі лясоў, якія калісь пакрывалі Беларусь, ляжалі гэтыя „паляны“ — кавалкі стэпу і на іх, паўна, дужа рана зьявілася земляробкае насяленьне. Дзякуючы такой старадаўнасьці земляробкае культуры, краіна гэтая мае цяпер дужа густое насяленьне (перад вайною да 60 чал. і больш на 1 кв. вярсту, — напрыклад, у цяперанім Кліноўскім нав.); яно займаецца пераважна земляробствам, але, дзякуючы зямельнай неспаце, змушана разьвіваць і прамысловасьць і нават зміраваць за межы Беларусі. Па велічыні вясковых паселішч гэтая краіна займае першае месца на Беларусі. На сярэдняю вёску выпадае да 400 і больш жыхароў. Нізкі ровень грунтовае вады на вададзелах прымушае будаваць вёскі галоўным чынам у рэчных далінах ды па раўчакках або ў блізкасьці да іх.

Лёсавыя або раўчакавы крайвід пашыраны там, дзе заляглі лёсы, гэта значыць у паўднёва-ўсходняй частцы Беларусі, асабліва паміж рэк Інуці ды Дзясны. Туткоўскі, аднак, саўсім не паказвае ў Беларусі (паўднёвай) гэтага тыпу крайвіду. Затое паводле Танфільева лёс (і;

дэкладнай, блізка да яго напрышчэўныя сугліткі), а разам з тым і раўняковыя краявід больш ці менш выяўлены, — ня толькі на паўднёвым усходзе, але і на паўночным усходзе Беларусі, у Смаленшчыне, на вышніх водах Дняпра ды Дняпроўска-Валжанскім вадаздзеле, дзе імі пакрыта плоскаўзвышша Вокаўскага Лесу. Зразумела, што тут вымаласкаваліся гэтыя сугліткі асабліва вяліка (у Смаленшчыне больш 600 мм. аздадка). Краіна іх нашыраваньня уяўляе моцна лясістую акругу (да 40% і больш лесу у 1887 г.), што і відна нават з назовы (Вокаўскі Лес). Некаторыя даследчыкі, як Нікіцін, знаходзілі тут толькі звычайную падыспонную морэну, але смаленскія глебазнаўцы (Тумін, Хіменков) побач з імі зналі і значныя прасторы пакрышчэўных сугліткаў, пазбаўленых камення і пагоў вельмі падобных да лэсу.

Апроч гэтых, астравы лэсу знойдзены шмат дзе і ў іншых частках Беларусі: пад Мазыром, Мельніславам, Гомлём, у Нагарадчыне, і усюды там можна стрэнуць больш-менш характэрныя адзнакі раўняковага краявіду.

Апроч гэтых краявідаў, важных дзеля іхняе нашыраваньці, ёсьць у Беларусі і іншыя шэраг іншых, часамі вельмі характэрных, але менш нашыраваных і маючых толькі вузкая мясцовае значэньне. З іміж таіх краявідаў варта адзначыць краявід *Зарэчча* (або „Пінскі балот“), дзе на значных прасторах у вяліка прытокаў Прыпяці і яе самой ляжыць шэраг чаротавыя балоты, якія што год заліваюцца веснавымі водамі, утваралены адно вялізарнае возера, паміж якога на пашчаных грудомастравах раскіданы людзкія паселішчы. Гэты краявід цікавы між іншым тым, што шмат хто з чужаземцаў лічыць яго вельмі напыраваным у Беларусі, што, разумеюцца разьмінаецца з рэчаістасьцю.

З іншых, яшчэ менш нашыраваных краявідаў можна спамінуць аб *друмавінах*, знойдзеным у Піншчыне ля Парахонску і ў іншых месцах; карставым — на вапняках у Смаленшчыне; ля Міраў ды інш.

Аглядаючы тылі беларускіх краявідаў, а разам і спробы іх класіфікацыі Туткоўскага і В. Сямёнава, мусям мы прысці да вываду, што абедзьве гэтыя класіфікацыі ў адносінах да краявідаў Беларусі натрабуюць пэўных зьмен і паправак, хаця з прычыламі, на якіх яны пабудаваны, можна было б згадзіцца. Калі прыняць за аснову класіфікацыю акад. Туткоўскага, дык усё-ж прыходзіцца яноную катэгорыю *закеравага* краявіду замяніць больш шырокім разуменьнем, — *налескага краявіду*, а зрабіць гэтую уступку старым усталеным поглядам трэба найбольш дзеля недасьледванасьці географіі заўдравых адкладаў на Беларусі. Таксама, замест лэсавага краявіду Туткоўскага, мы прынялі, разам з В. Сямёнавым, больш шырокую катэгорыю *раўняковага краявіду*, аб'яднаючы яго з „падледавіковай нізінай размыцця“, выдзеленай у Сямёнава. Выкалікаюцца гэтая замена перад усім спрэчкамі аб паходжаньні пакрышчэўных сугліткаў. Урэшце, гэтак сама выпадае дзяліць краявід *канцавое морэны* на два — *вазёрны* і *грудавінны*, дзеля географічнай няходнасьці паміж імі.

Хаця усё гэтыя напраўкі збліжаюць нас да класіфікацыі Сямёнава, аднак гэтыятыны характар яе застаецца усё-ж пераважным. Далейшыя досьледы ў межах Беларусі, трэба спадзявацца, дадуць магчымасьць правесці чыста-генэтычную класіфікацыю беларускіх краявідаў.

Скажам яшчэ некалькі слоў на заканчэньне. Часта прыходзіцца спатыкацца з думкаю, што галоўною рысаю беларускага краявіду ёсьць яго монотонія, аднастайнасьць. Вылажаны тут характарыстыкі тыпо-

вых беларускіх краявідаў сьведчаць якраз аб іншым. Ён з'яўся, як мы бачылі, пакрыта вельмі складатраю мазайкаю дробвідаў, якія зьмяняюцца хутка і на малых адлеглясьнях, дзёту і зьмяняюцца, недасьледванаю. Уважліва прыгледзіўшыся да гэтых моваў, прыходзіцца гаварыць аб вялікай разнастайнасьці і нярэстай краявідаў на Беларусі, і для лепшага ўяўленьня усёго краю трэба яго і гэта погляду на рад географічных краі. Але з другога боку, калі разгледзіць краявід Беларусі побач з краявідамі яког іншае, паліт суаказна стараны, дык іхняя арыгінальнасьць і уласнае сьвечаньне вяртае кіруюца у вочы. З важнейшых прычын, якія дэспічаюць на прасторах Беларусі даволі аднастайна і робяць яе краявідамі бліжэймі між сабой, трэба адзначыць, напершае, *кляіт*, які на прасторах Беларусі мае зьмяняецца, што дзе магчымасьць адносіць усё Беларускае да адно гэтамаматычнага раёну (гэта раёны проф. Гроднона, надроты, а *абодзінна-лібушыны*, якія дзёкуючы нявыбульчэньці розных адлеглясьнях іронісаў, была дзволі падобнаю ува усё Беларусі і стварыла рэчывае толькі з вызначнымі розьніцамі ў пасобных частках краю, і ўрэшце, і асабліва, *чалавека*, які на усёй прасторы Беларусі патражывае ў пераважнай большасьці да аднае нацыі, гаворыць адною моваю, мае адно пэўную матэрыяльнаю і духоўною культуру. Прымаючы пад увагу гэту важную ролю, якую ўжо іммер брне дзёліць чалавек у фармаваньці краявіду і якая увесь час узростае і будзе узростаць з кожнай новай ступеняй заважаньня чалавекам прыроды, мы мусям прыняць і падляка аданьці гэты элемэнт краявіду. Прамадамі беларускае вёска, яе будаўніцтва і знадворыя выгалд, якія зьдэне ж, у значнай меры вызначаны іл чым іншым, як прыродно краю, характарам краявіду, ды, у свой чарод, зьвязваюцца вельмі важнай рысай краявіду, дзёлі аднастайнай на усёй Беларусі ад Беларэбоку да Дарыабужы.

Сувольныя для усё Беларусі рысы краявіду дазваляюць адлучыць яе ўсю у адну географічную краіну, што даўдэды і бывае пры рабінваньнях Усходніе Эўропы з эканамічнага боку, калі на першы план высьоўваюцца асабліваці нясяленьня.

Аб Беларусі, як суцэльнасьці, навука знае і гаворыць яшчэ менш чым аб некаторых пасобных яе частках і кутках. Толькі асноўныя прычт географіау, з аднаго боку, беларусаведаў і іншых часті — з другога, на асабліва масавых краіведных арганізацыі на прасторах усё Беларуска дасяць магчымасьць выявіць больш ці менш канкрэтыя аблічча беларускіе зямлі, створыць аб ёй уяўленьне ля толькі на падставе выпадковых уражаньняў ад таго ці іншага пасобнага беларускага краявіду, але і на грунце сьведана праробленага сыгэзу чыроўкі. Гэты адваньняў усёй Беларусі. Такое уяўленьне будзе бліжэйшым і вельмі кінтоўным і такі географічнае пэўкі і для усё іншых часті беларускае зямлі.

23/1/44